
Н. ОНЩЕНКО,

*завідувач відділу теорії держави і права
Інституту держави і права
ім. В. М. Корецького НАН України,
доктор юридичних наук, професор,
член-кореспондент НАПрН України*

УДК 342.7 (477)

Невідкладність завдань по забезпеченню прав, свобод і законних інтересів особи (теоретичні моделі та практика реалізації)

У статті наголошується на тому, що найважливішим завданням внутрішнього і зовнішнього правового розвитку сьогодні є не тільки проголошення (у тому числі гарантування) прав і свобод людини, а й реальне забезпечення прав і свобод людини. Досліджені конкретні проблеми в цій сфері та запропоновані шляхи їх вирішення в межах удосконалення механізму правового регулювання, підвищення ефективності законодавства, вирішення невідкладних завдань, що поставлені перед юридичною наукою в цій сфері.

Ключові слова: права людини, свободи, законні інтереси, конструктив у праві, диференціація прав особи, дискримінація прав особи, соціалізація права особи, узурпація прав особи.

Проблеми ефективності, результативності, дії та дієвості законодавства завжди характеризувалися підвищеною увагою представників юридичної науки.

Перетворення справедливості на законність і її втілення у законодавство – головне завдання, вирішення якого має прагнути будь-яка влада [8, с. 3]. В іншому разі дедалі виразнішим ставатиме невдоволення суспільства феноменом держави в усіх проявах її функ-

ціональної здатності. Щодо нашого суспільства, то йдеться не про політичну заангажованість, «кольори» і «фарби» від політики. Сьогодні це питання не є вже таким гострим у суспільній свідомості, – мова піде про несприйняття держави, багатьох її інститутів, недовіру до її реформаторських позицій та стартів. Правовий механізм, зумовлений соціальними чинниками і пов'язаний із державою, має юридичну специфіку, яка

досить важлива для правової науки та практики зміцнення законності й правопорядку. Зв'язок між правозаконністю та суб'єктом правовідносин полягає в тому, що законність як режим діяльності створює юридичні умови забезпечення прав, свобод і законних інтересів особи.

Сучасний кризовий стан та його прояви породжують стійкий соціальний і правовий нігілізм, що трансформується сьогодні з площини емоцій, почуттів, відчуттів, переживань (правова психологія) у площину переконань, ставлення, уявлень, стереотипів (правова ідеологія). Такий стан речей зумовлює ситуацію, коли влада не може «достукатися» до людини. Тому, не пропонуючи нових «рецептів миттєвого одужання суспільства», враховуючи, що це процес не одного дня, тижня або місяця, що суспільство не може «одужати» за «помахом чарівної палички», хочемо навести деякі міркування, які зможуть, на наше переконання, хоча б у постановочному сенсі послужити вирішенню зазначеної проблеми.

На нашу думку, виправданою є точка зору, що проблему ефективності законодавства, щоб це не був «холостий постріл», а закон не нагадував «літературний твір» з «юридичним змістом», зокрема, коли мова йде про захист прав, свобод та законних інтересів людини, слід розглядати з особливою ретельністю та відповідальністю.

Питання прав особи є найважливішою проблемою внутрішнього та зовнішнього правового розвитку. Їх забезпечення – це той критерій, за яким оцінюється досягнутий рівень демократії в державі.

Починаючи з учень стародавніх мислителів (Платона, Арістотеля, Полібія тощо) і до наших часів філософи, соціологи, політики, правознавці намагалися осягнути сутність проблеми прав і свобод людини, окреслити її історичні і сучасні параметри.

Місце людини в соціумі, її соціальна роль значною мірою залежать від обсягу прав і свобод, які визначають її соціальні можливості, характер життєдіяльності, систему зв'язків людей у суспільстві. Права людини – це соціальна спроможність вільно діяти, самостійно обирати вид та міру своєї поведінки, з метою задоволення різнобічних власних матеріальних та духовних інтересів, а також інтересів інших людей, окремих соціумів та суспільства в цілому.

Досить часто сьогодні в нормах права, нормативно-правових актах, політичних документах можна зустріти твердження, що людина є найвищою соціальною цінністю в нашому суспільстві. Цю тезу відтворює і ст. 3 Конституції України 1996 р. Слід зазначити що до наших реалій – це здебільшого декларативне положення. Проте цілком очевидно, що демократичне суспільство сьогодні вимагає не тільки декларування певних положень, а й створення дієвих юридичних механізмів, які дозволять повною мірою реалізувати свої права і свободи, займаючи активну життєву позицію.

Навіть короткий перегляд монографічних видань, статей, матеріалів конференцій та «круглих столів» останнього часу свідчить, з одного боку, про загострення питань, присвячених правам людини, та стурбованість суспільства їх сьогоdnішнім станом [2; 3; 4], з другого – про те, що

така активізація, безумовно, є проявом демократизації багатьох процесів сучасного право-державотворення.

Права і свободи людини нормативно забезпечені за умови дії в країні розвинутої системи (саме системи) юридичного регулювання, що підтримує принципи особистої свободи. Ця система сама по собі є нормативною гарантією, якщо вона не є суперечливою, виступає узгодженою та доступною [5, с. 282]. Серед представників вітчизняної юридичної науки, наукових центрів, які системно займаються проблематикою, пов'язаною з правами людини, слід назвати передусім Національну академію правових наук України (зокрема Львівську лабораторію прав людини і громадянина НДІ державного будівництва та місцевого самоврядування), Національний університет «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого», Інститут держави і права ім. В. М. Корещького НАН України тощо.

Системний аналіз забезпечення прав і свобод особи може стосуватися і повинен характеризувати безпосередню дію Конституції, дотримання та забезпечення рівності прав і свобод людини.

У нашому суспільстві, згідно з Конституцією України, всім громадянам наданий і гарантований рівний обсяг прав і свобод. Їх використання, пов'язане із запровадженням однакових стандартів для всіх без винятку осіб. Отже, кожний громадянин де-юре може користуватися на рівних умовах з іншими громадянами всім спектром прав і свобод без утиску з боку держави, дискримінації з боку державних органів, окремих посадовців або інших осіб.

Таким чином, ідея прав людини сформована як певний правовий ідеал,

на досягнення якого орієнтований розвиток національного законодавства, а способами забезпечення є загальні принципи права; один з основних таких принципів – принцип рівності.

У частині 2 ст. 24 Конституції України йдеться про конкретизацію деяких категорій рівності прав і свобод. Права і свободи людини є складним, багатовимірним явищем, їх генезис, соціальні корені, призначення дають можливість характеризувати той чи інший тип цивілізації, етапи її становлення та розвитку.

Справжня природа будь-якої держави виявляється саме рівністю прав і свобод кожної людини.

Рівність прав і свобод – один з основних принципів конституційного статусу людини і громадянина, показник загальнолюдської культури.

У контексті вищезазначеного хочемо зупинитися на деяких умовах саме механізму забезпечення прав і свобод людини, зацікавивши академіка Ю. С. Шемшученка: «Слід погодитися з тим, що забезпечення прав і свобод людини та громадянина залежить від багатьох факторів: ступеня демократичності владних інститутів держави; політичних, культурних та правових традицій; стану економіки; моральної атмосфери і злагоди в суспільстві; стану законності та правопорядку; механізмів, що забезпечують відповідальність держави перед особою, тощо. Саме у всьому комплексі ці фактори здатні забезпечувати на належному рівні права і свободи людини та громадянина» [10, с. 4–5].

Забезпечення належного захисту прав людини та громадянина в Україні є важливим завданням держави і актуальним напрямом розвитку правової

системи. Для реалізації спрямування змін «на краще» у сфері прав людини влада повинна поставити їх у центр державної політики.

Наші очікування від ефективності сучасного права, відчуття захищеності кожним, гарантований і забезпечений, відповідно до рівня цивілізованих держав, перелік прав – усе це, як і багато інших складових, вкладається в поняття «правовий конструктив».

Покликанням, «місією» права взагалі, його «конструктивним» навантаженням зокрема сьогодні є досягнення і забезпечення відповідного рівня прав і свобод людини. Від того, наскільки право є «конструктивним», багато в чому залежить якість нашого життя сьогодні і його «якісне удосконалення» завтра.

Відсутність конструктивного змісту правових норм так чи інакше призводить і буде призводити до порушення прав і свобод людини. Поширеними прикладами цього є явища «тіньового законодавства», «тіньової норми» та законотворчості, що їх віддзеркалює, хоча ці явища замовчуються сучасною наукою і не обговорюються на практиці. Мова йде про те, що певна група представників «великого бізнесу» або партійного представництва замовляють той чи інший законопроект, який часто-густо обслуговує потреби певної соціальної групи.

У процесі лобіювання він представляється вищому представницькому органу України, внаслідок чого реально може з'явитися «неконструктивна» правова норма, яка не потрібна пересічним громадянам країни, суспільству в цілому, оскільки нормативно-правовий акт

обслуговує приватні корпоративні інтереси.

Однією з конструктивних дій права є удосконалення правової регламентації соціальної відповідальності бізнесу. Безумовно, державне втручання в економіку повинно мати професійний і кваліфікований характер, здійснюватися засобами постійної нормотворчої діяльності. Відомі спеціалісти вважають необхідним закріплення владних повноважень держави, щоб «захистити політику, що проводиться в інтересах істинного прогресу», а не окремих олігархів.

Як це не дивно виглядає на перший погляд, але велике значення в цих процесах відіграє як «доступність» правової норми взагалі, так і правова освіченість кожного суб'єкта правовідносин зокрема.

Наскільки ж важливою є категорія «правова освіченість» у життєдіяльності людини? Якщо виступати в рамках не тільки пошукових теоретичних моделей, а й практичних ракурсів і напрямів, можна констатувати, що якість нашого життя, безумовно, пов'язана з цією категорією: від бізнес-плану до якості медичного обслуговування, від належних умов праці до належних умов відпочинку.

У такий спосіб, ми безпосередньо стикаємося з потребою особистого оволодіння не тільки «азбукою права», а й потребою більш високого рівня правової освіченості. Скільки б негараздів нашого економічного, соціального, політичного життя, скільки зайвих нарікань на владу, державу, суспільство, роботодавців тощо вдалося б уникнути, якби кожний пересічний громадянин незалежно від віку, статі і соціального

становища характеризувався б більшою правовою грамотністю сьогодні.

У зазначеному контексті слід зупинитися на понятті «правова освіченість» (як результат) і «правова освіта» (як процес досягнення результату). Якщо освіченість – це засвоєння різнобічних знань [1, с. 858], то правова освіченість – це засвоєння правових знань на певних етапах державно-правового розвитку у визначених темпорально-просторових координатах. Правова освіченість – рівень правової освіти.

У зазначеному контексті правова інформаційність є обумовлений інтересом особистості ступінь сприйняття й усвідомлення правової інформації, виражений у поняттях, судженнях, уявленнях і поглядах про право, його інститутах і установах. З урахуванням цього правова інформаційність структурно охоплює такі елементи: інтерес особистості до права, правові знання, розуміння права. Коротко цю структуру можна позначити тріадою «цікавлюся – сприймаю – розумію». Центральною ланкою правової інформаційності служать правові знання, рівень яких дозволяє скласти уявлення про ступінь і характер її розвитку.

У такий спосіб, вважаємо доцільно зазначити, що правова інформаційність дозволяє усвідомлено і компетентно брати участь кожній людині в управлінні справами суспільства і держави, належно організувати свою поведінку і діяльність. Високий рівень правової інформаційності особистості виступає невід’ємною складовою справді правової держави.

Зрозуміло, що конструктивний зміст права забезпечуватиме його дієвість, а отже, ступінь гарантованості прав

і свобод та сприятливий соціально-правовий клімат.

Є беззаперечним, що кінцевим результатом дії права є той чи інший варіант бажаної в даному суспільстві, державі поведінки. З юридичної точки зору мова йде про правомірну, соціально-активну поведінку, яка підтримується державою.

Стаття 23 Конституції України вказує, що кожна людина має право на вільний розвиток своєї особистості, якщо при цьому не порушуються права інших людей, та кожна людина має обов’язки перед суспільством.

Конструктив та дієвість права обіймають серед основних напрямів удосконалення правового забезпечення – впровадження та розвиток *диференціації прав та законних інтересів*; боротьбу з *дискримінацією прав та забезпечення специфікації прав* або спеціальних прав (конкретизовані права окремої соціальної групи, прошарку, суб’єктів відповідного віку тощо).

1. У контексті проблем *диференціації прав та законних інтересів* людини і громадянина необхідним є підвищення ефективності законодавства та посилення регулятивного впливу права щодо удосконалення системи пільг для окремих категорій громадян.

Пільги – соціальна міра, відображення суспільних цінностей. У сучасних нестабільних соціально-економічних умовах є необхідністю радикальна зміна системи пільг з тим, щоб подолати зростання негативних тенденцій у цій сфері та підтримати тих, хто потребує соціального захисту.

Під правовими пільгами в юридичній науці розуміють правомірне полег-

шення положення суб'єкта, що дозволяє йому задовольнити свої інтереси [6, с. 39]. Пільги знаходять свій прояв у наданні додаткових, особливих прав (переваг), або у звільненні від обов'язків. Для правових пільг характерним є таке:

– по-перше, вони пов'язані з більш повним задоволенням інтересів та потреб суб'єктів, полегшенням умов їх життєдіяльності, що обов'язково повинно здійснюватися в рамках чинного законодавства. При встановленні пільг законодавець має на меті – соціально захистити, поліпшити положення окремих осіб, задовольняти їх інтереси в більш сприятливому режимі. Соціальна мета має в цьому випадку першочергове значення, оскільки не будь-яке збільшення прав та звільнення від обов'язків виступають як пільги. Наприклад, збільшення владних повноважень адміністрації в умовах надзвичайної ситуації чи звільнення іноземців від військової служби не є правовими пільгами;

– по-друге, правові пільги є винятком із загальних правил, виступають способом юридичної диференціації. Сучасне право «цивілізованих народів» є диференційованим, а отже, диференційовано регламентує конкретні питання суспільного життя, а саме, для різних категорій громадян встановлені правила, які регулюють прийом до вузів, призов на військову службу, призначення пенсій. За відсутності правової регламентації в тій чи іншій сфері органи управління вимушені, враховуючи конкретні обставини, встановлювати на свій розсуд винятки для окремих осіб, що може призвести до суб'єктивізму та навіть зловживання правом. Слід вра-

ховувати, що пільги – це елемент перш за все спеціального правового статусу осіб, механізм доповнення основних прав та свобод суб'єкта специфічними можливостями юридичного характеру.

2. Щодо посилення боротьби з *дискримінаційними проявами* у сфері прав, свобод та законних інтересів людини та громадянина, слід наголосити на необхідності досягнення рівності прав, свобод у певних сферах життєдіяльності, а також визначення критерія досягнутої «рівності». Не може бути привілеїв за ознаками раси, кольору шкіри, політичних, релігійних переконань, статі, етнічного та соціального походження, майнового стану, місця проживання, за мовними або іншими ознаками. Додатковим критерієм подолання дискримінації визнається також «справедливість» як явище соціальної дійсності. Конкретизовано до сучасного розвитку правової системи боротьба з дискримінацією права повинна включати:

– забезпечення стабільності конституційних гарантій прав людини і засадничих свобод;

– проведення реформування судової системи і кримінальної юстиції;

– узгодження норм Податкового кодексу України відповідно до діючих нормативно-правових актів у контексті захисту прав та свобод особи і громадянина;

– окрема увага має бути приділена ефективному впровадженню законів про доступ до публічної інформації, громадського радіомовлення, подолання зловживань у медійній сфері (забезпечення демократії у сфері свободи слова – у цьому зв'язку удосконалення функцій Гуманітарної ради);

– окремим вектором юридичної практики має стати удосконалення норм законодавства щодо діяльності громадських організацій;

– негайної уваги потребує перегляд законодавства і юридичної практики відносно захисту суспільної моралі;

– з метою реалізації конституційного права на працю, найближчим часом необхідно приділити належну увагу удосконаленню норм нового Трудового кодексу України в контексті європейського правового досвіду.

3. Підвищеної уваги заслуговує проблема удосконалення правового регулювання відносин, пов'язаних із так званою «специфікацією» прав (конкретизовані права окремої соціальної групи, прошарку, суб'єктів відповідного віку тощо), що має спрямовуватися на:

– удосконалення законодавчої бази щодо молодіжних громадських організацій (особливу увагу присвятити припартійним молодіжним об'єднанням);

– удосконалення системи гарантій прав учнівської та студентської молоді в освітній сфері, як-от: системи ЗНО і вступу до вищих навчальних закладів України; правової регламентації процесу навчання без відриву від виробництва (заочна форма навчання), що забезпечить рівність доступу всіх бажаючих до вищої освіти; розширення мережі та поліпшення якості професійної освіти;

– розроблення норм законодавства щодо зменшення корупційних ризиків під час вступної та випускної кампанії;

– забезпечення незалежності ЗНО від політичних та корпоративних інтересів;

– удосконалення системи гарантій забезпечення прав дитини в Україні:

а) посилення відповідальності за будь-які насильницькі дії щодо дитини та її експлуатацію [9, с. 167–175]; б) особлива увага повинна приділятися поліпшенню умов утримання та виховання дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування;

– підвищення ефективності законодавства по регулюванню гендерних відносин в Україні. Гендерна рівність – складова загального принципу рівності як основи демократичного устрою держави та суспільства. Принцип рівності є універсальною категорією і виключає дискримінацію за будь-якою ознакою: раси, кольору шкіри, релігії, соціального статусу. Однією з основних причин гендерної нерівності в Україні є стійкі гендерні стереотипи, відповідно до яких суспільні ролі жінок і чоловіків залежать від так званого «природного» розподілу. Незважаючи на проголошення Україною рівності прав жінок і чоловіків, численні норми чинного законодавства й досі містять дискримінаційні гендерні «викривлення». Необхідними заходами з удосконалення гендерних відносин слід вважати: а) систематизацію та уніфікацію гендерного законодавства; б) забезпечення рівності всіх складових гендерної правової політики (рівність прав, рівність можливостей, рівність результатів жінок і чоловіків). Виходячи з аналізу масиву вітчизняних і міжнародно-правових документів, про роль жінки в сім'ї та суспільстві, принцип рівноправ'я жінок та чоловіків повинен розглядатися як рівне право на участь у державному управлінні, рівне право на працю, освіту, визнання спеціальних прав працюючої жінки, пов'язаних з її фізіологічними особливостями і роллю матері

і жінки у сім'ї та суспільстві. Ще одним напрямом сучасної гендерної правової теорії необхідно вважати розгляд проблеми, пов'язаної із способом і стилем життя чоловіків. Чоловічий спосіб життя, а можливо й самі психологічні можливості чоловіка, не відповідають сучасним соціальним нормам. Не вдаючись до аналізу діяльності громадських чоловічих рухів, зазначимо, що сьогодні як ніколи існує проблема захисту і чоловіків [7, с. 14]. В Україні середня тривалість життя чоловіків на 12 років менша, ніж жінок і на 15 років менша, ніж у жінок у розвинених країнах (це за опублікованими статистичними даними), проте, ці дані насправді є ще доволі оптимістичними. Чоловіки частіше зазнають трудового каліцтва та стають жертвами нещасних випадків. Вони гір-

ше, ніж жінки адаптуються до зміни соціального статусу та способу життя, про що свідчать дані гендерного аналізу суїциду; в) посилення ролі наукових центрів, інституцій, відповідальних міністерств та служб щодо проведення належних гендерних експертиз нормативно-правових актів; г) прийняття нової Державної програми з провадження гендерних відносин.

Навіть невеликий статейний виклад продемонстрував цілий ряд невідкладних завдань у сфері гарантування, а головне – забезпечення прав, свобод і законних інтересів людини. Усі необхідні для цього засоби повинні обов'язково мати системний, виважений характер: від закладеної доктринальної ідеї такого захисту, її прогностичного бачення до реального механізму реалізації та забезпечення.

Список використаної літератури

1. Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод. і допов.) / уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. – К. ; Ірпінь : ТВФ «Перун», 2005. – 1728 с.
2. Джунь В. Соціологія конституційного права (до постановки питання) / В. Джунь // Право України. – 2010. – № 11. – С. 66–76.
3. Шукліна Н. Зміст конституційного принципу визнання людини найвищою соціальною цінністю / Н. Шукліна // Право України. – 2010. – № 11. – С. 76–84.
4. Ярошевська Т. Становлення і розвиток прав людини в Україні та в окремих іноземних країнах / Т. Ярошевська // Право України. – 2010. – № 11. – С. 84–90.
5. Мухаев Р. Т. Теория государства и права / Р. Т. Мухаев. – М. : ПРИОР, 2002. – 685 с.
6. Общетеоретическая юриспруденция: учебный курс : учебник / под ред. Ю. Н. Оборотова. – О. : Феникс, 2011. – 436 с.
7. Оніщенко Н. М. З явищами гендерної дискримінації треба вести боротьбу / Н. М. Оніщенко // Голос України. – 2010. – 16 груд. (№ 238 (4988)). – С. 14.
8. Папієв М. Громадянське суспільство: міф, реальність чи шанс? / М. Папієв // Дзеркало тижня. – 2007. – 3 листоп. – С. 3.
9. Тацій В. Я. Проблеми законодавчого забезпечення громадянських та політичних прав в Україні в світлі європейських стандартів прав людини (до 60-річчя Європейської конвенції про захист прав людини і основоположних свобод) / В. Я. Тацій // Держава і право у світлі сучасної юридичної думки : зб. наук. пр. на пошану акад. Ю. С. Шемшученка. До 75-річчя від Дня народження. – К. : Юрид. думка, 2010. – С. 167–175.
10. Проблеми реалізації прав і свобод людини та громадянина в Україні / передм. Ю. С. Шемшученка. – К. : Юрид. думка, 2007. – С. 4–5.

Стаття надійшла до редколегії 31.05.2013.

Онищенко Н. Неотложность задач по обеспечению прав, свобод и законных интересов (теоретические модели и практика реализации)

В статье подчеркивается, что важной задачей внутреннего и внешнего правового развития сегодня является не только провозглашение (в том числе гарантирование) прав и свобод человека, но и реальное обеспечение таких прав и свобод. Исследованы конкретные проблемы в этой сфере и предложены пути их решения в рамках совершенствования механизма правового регулирования, повышения эффективности законодательства, разрешения неотложных задач, стоящих перед юридической наукой в данной сфере.

Ключевые слова: права человека, свободы, законные интересы, конструктив в праве, дифференциация прав человека, дискриминация прав личности, социализация права лица, узурпация прав личности.

Onishchenko N. Urgent task to ensure the rights, freedoms and legitimate interests (theoretical models and practice of implementation)

The article stresses that the important task of the internal and external legal development today is not only a declaration (including the Guarantee), human rights and freedoms, but the real protection of rights and freedoms. Study the specific problems in this area and suggest ways to address them in the improvement of the mechanism of legal regulation, more effective legislation to address urgent challenges facing the jurisprudence in this area.

Keywords: human rights, freedoms and legitimate interests, constructive in the law, the differentiation of human rights, discrimination, individual rights, socialization right person, the usurpation of individual rights.